

TDK TÜRKÇE SÖZLÜK'TE ŞAKA YOLLU OLARAK ETİKETLENEN SÖZ VARLIĞI ÖGELERİ ÜZERİNE

Rahime GEZER*

Özet

Şaka sözcüğü; güldürmek, eğlendirmek amacıyla karşısındakini kırmadan yapılan hareket veya söylenen söz, latife olarak tanımlanmaktadır. TDK Türkçe Sözlük'te şaka kısaltmasıyla şaka yollu olarak etiketlenen sözcük, deyim, atasözü gibi söz varlıkları geçmişten günümüze kadar gelebilmiştir. Bu söz varlığı ögeleri, yoğun anlamlar içermektedir. Hem yapı hem anlam bakımından genel kültürün bir parçası olan şaka yollu etiketlenen söz veya söz grupları kullanım sıklığına göre Türkçe Sözlük'te yer almıştır. Yapısal olarak incelendiğinde Türkçe Sözlük'te birleşik, basit ve türemiş yapıda madde başlarının yanı sıra isim ve sıfat tamlaması, cümle ve edat grubu ile isim fiil şeklinde oluşturulan şaka yollu söz varlığı tespit edilmiştir. Türkçenin Farsça, Arapça, İngilizceden almış olduğu sözcükler dışında az da olsa İtalyancadan da sözcüğü bünyesine aldığı görülmektedir.

Bu çalışmada, 2011 yılında basılmış olan TDK Türkçe Sözlük'te şaka yollu olarak etiketlenen söz varlığı yapı, anlam, köken ve oluş biçimi bakımından gruplandırılacak, Türkçe Sözlük'te varsa örnekleri verilecek ve bunların bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar sözcükler: Şaka, Türkçe Sözlük, Yapı, Anlam, Deyim

Abstract

The word joke is defined as the thing that someone says or acts to cause amusement or laughter without breaking heart. Many words, idioms and proverbs labeled as joke have reached today in Turkish Dictionary. These words have multiple deep meanings. The words or group of words labeled as joke in terms of meaning and structure are in the Turkish Dictionaries with respect to frequency of occurrence. When examined structurally, in Turkish Dictionary, besides compound, simple and derived clauses, noun and adjective phrase, sentence and preposition group and joking vocabulary formed as noun verb were determined. Apart from the words that Turkish has taken from Persian, Arabic and English, it is seen that it has also taken the Word from Italian to a small extent.

In this study, these words will be categorized and evaluated in terms of structure, meaning and origin by giving examples from Turkish Dictionary published in 2011.

Keywords: joke, Turkish Dictionary, structure, meaning, idiom.

Giriş

Türk Dil Kurumunun sözlüğünde (TDK, 2011:1807) söz varlığının, “bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, sözcük hazinesi, kelime hazinesi, kelime kadrosu ve vokabüler” şeklinde tanımlandığı görülmektedir.

“Bir dilin söz varlığı, o dilin tarihine geniş ölçüde ışık tutmakta, yüzyıllar boyunca ortaya çıkan ses, biçim, söz dizimi ve anlam değişikliklerini yansıtmakta, hangi dillerin etkisiyle, ne tür değişimlerin

* Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, rahimegezer@hacettepe.edu.tr

gerçekleştiğini göstermektedir” (Aksan, 2004,11). Dolayısıyla söz varlığı; toplumun dünya görüşünü, duygu ve düşünce yapısını, farklı kültürlerle ait unsurları kendi değerlerine nasıl yansıttığını göstermesi açısından önemlidir.

Temel söz varlığı, deyimlerin ve terimlerin üretilmesinde sıkça kullanılmaktadır. Aksan, “Bir dilin söz varlığı denince, yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz” demektedir (Aksan 2004,8). Söz varlığının gelişmiş olması, bir milletin kültür ve dil bakımından zenginliğini göstermektedir. Hayatı algılama biçimi ve bunu dile aktarmadaki gücü, bu zenginlikle alâkalıdır.

Deyim, atasözü ve kalıplaşmış söz ögeleri, onu okuyan ve yazanlar için söz varlığının kolaylaştırıcı birimleridir. Aksan, bu birimleri tanımlamak için ‘ilişki sözleri’ terimini kullanır (Aksan, 2004, 34). Türk kültürünü yansıtan bu söz ögeleri; evlenme, ölüm, doğum gibi durumları açıklamak için sıklıkla kullanılmaktadır.

TDK Türkçe Sözlük’teki söz varlığı içerisinde şaka yollu olarak etiketlenen madde başları ve alt maddeler dikkat çekmektedir. Türkçe Sözlük’te şaka yollu kullanım etiketi ile etiketlenen madde başlarının hangi yollarla oluşturulduğu araştırmanın sorusunu oluşturmaktadır.

Daha çok deyim olarak karşımıza çıkan bu ögeler, kimi zaman tek sözcük kimi zaman da söz öbekleri şeklindedir. Türkçenin dışında Fransızca, İngilizce, İtalyanca dillerine ait sözcükler de içeren şaka yollu olarak etiketlenen söz varlığı ögelerinde genellikle benzetme(teşbih), kişileştirme(teşhis), istiare, iğneleme(tariz) gibi söz sanatlarına başvurulduğu görülmektedir.

Bu çalışmada TDK Türkçe Sözlük’ün son basımındaki (2011) şaka yollu olarak etiketlenen madde başı ve içi söz ve sözcük grupları belirlenerek a bunlar anlam, yapı ve oluş biçimi bakımından ele alınarak bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Şaka Yollu Olarak Etiketlenen Madde Başları

“TDK Türkçe Sözlük’te yer alan madde başları, sözlük hazırlayanlar tarafından çeşitli sebeplerle etiketlenirler. Sözlük hazırlayıcıları, merkeze aldıkları kriterlere ve hedef kitlelerine göre sözlükte çeşitli sebeplerle sapmalar meydana getiren madde başlarını etiketlemeyi tercih ederler. Bu bağlamda etiketlerin en önemli işlevi, sözlük kullanıcılarına mevcut dilde yer alan özel kullanımlar ve terimler hakkında yol göstermek, onları uyarmaktır” (Kamacı, 2018, 232). Dolayısıyla şaka yollu olarak etiketlenen söz varlığı da kendine özgü bir kullanım alanına sahiptir.

Sözlükteki etiketleri, sözlük kullanıcılarına ilgili kelimelerin hangi kullanım alanları hakkında bilgi sağlayan ve kullanıcıların sözlükten en iyi şekilde yararlanmalarına yardımcı olan parçacıl yapı birimi (Aslan, 2006) şeklinde tanımlamak mümkündür. Tüm sözlükler, sözcüğün içinde bulunduğu bağlamda sınırlanmış sözcükleri ya da sözcüklerin anlamlarını işaretlemek için bir etiket sistemine sahiptir (Jackson,2016:166).

TDK Türkçe Sözlük'teki söz konusu işlevsel birimlerin alt kategorilerinden biri de şaka yollu olarak etiketlenen söz ögeleridir. Türk Dil Kurumunun sözlüğünde şaka sözcüğü; *güldürmek, eğlendirmek amacıyla karşısındakini kırmadan yapılan hareket veya söylenen söz,latife* olarak tanımlanmaktadır. Şaka sözcüğünün kökenine bakıldığında ise Arapça *şakā'* شقاء 'mutsuz olma, bedbahtlık' anlamında olduğu görülür. Buradaki anlamı, Türkçede kullanılan anlamından uzaktır ve tam tersidir denilebilir. Farsça'daki *şūḫ* شوخ (şuh), "güldüren söz ve eylem, şaka" sözcüğü ile bir düzeyde anlam birleşmesi ihtimali üzerinde durulabilir. (Nişanyan Sözlük).

Mehmet Kaplan, Dil ve Kültür adlı eserinde “*Aslında dili yaratan hayat, daha doğrusu sosyal hayattır ... Dil deyince, konuşulan ve yazılan bütün kelime ve cümleleri anlamak lâzımdır. Halk günlük hayatında kelimeleri menşelerine göre ayırmaz. Onu ilgilendiren kelimelerin mânâsı, işe yaramasıdır. Bir bakkal dükkanında on dakika oturup halkı dinleyerek hangi kelimeleri kullandığını tespit edebilirsiniz*” demektedir. Bu tespit, şaka yollu olarak etiketlenen söz ögelerini de ilgilendirir. Çünkü TDK Türkçe Sözlük'te belirlediğimiz bu ögeler, daha çok deyim ve atasözü olarak karşımıza çıkmaktadır. Deyimler, atasözleri vb. söz grupları halkın öz malıdır. Binlerce yıllık mâzisi olan halk kültüründe, her biri ayrı mânâ ve hikmet taşıyan binlerce atasözü ve deyim vardır. (Kaplan, 2005:160). Şaka yollu olarak etiketlenen söz varlığı da daha çok atasözü ve deyim olarak Türkçe Sözlük'te yer almıştır.

Deyimler ve atasözleri, Türk dili içinde, toplumun anlatımdaki etkisini ve nükteye olan temayülünü ortaya koyan önemli öğelerdendir. Deyimler, bireylerin duygu ve düşüncelerini ifade etmekteki gücünü ve başarısını, benzetmeli, aktarmalı, nükteli anlatıma olan eğilimlerini gösterir. (Aksan, 2004, 31). Deyim ve atasözleri vasıtasıyla, çok ince benzetmelerle durum ve olaylar, latif bir şekilde anlatılmaktadır. Atasözleri ve deyimlerde, insandan doğaya, hayvanlara kadar pek çok alanla ilgili öğütler, tembihler, özellikler, iğnelemeler ve kötölemeler bulmak mümkündür.

Elçin ise “Deyimler (tabirler), asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir; bu sözler duygu ve düşüncelerimizi, başka bir söyleyişle, dikkati çekecek bir ifade ile, komprime halinde anlatan isim, sıfat, zarf, basit fiil ve birleşik fiil görünüşlü ... gramer şekilleridir” (Elçin, 1981, 706-723) şeklinde tanımlayarak deyimlerin kalıplaşmış olarak cümle içindeki görevlerine dikkat çekmektedir.

Türkçe söz varlığını içeren TDK Türkçe Sözlük'te kullanım alanına göre argo, teklifsiz konuşma vb. kullanımlarının yanı sıra şaka yollu sözcükler de dikkat çeker. Şaka yollu sözcüklerin TDK Türkçe Sözlük'te tespit edilen kırk beş adet şaka yollu olarak etiketlenen söz varlığının farklı başlıklar altında sınıflandırılmış ve bunların yapı, anlam, köken ve oluş biçimi olarak açıklanması amaçlanmıştır.

Yapısı Bakımından İsim Tamlaması Olan Şaka Yollu Söz Ögeleri

çıkamaz ayın son çarşambası: ‘işin hiçbir zaman yapılmayacağını anlatan bir söz.

dağların şenliği(veya gelin anası) ‘kaba, anlayışsız kimse’

gündüz feneri *isim* ‘Zenci, arap’

hazır mezarın ölüsü ‘her hizmeti başkalarından bekleyen tembeller için söylenen bir söz.’

kaşık düşmanı *isim* ‘Kadın, eş’

yağ küpü *sıfat* ‘Yağ tulumu’

yağ tulumu *sıfat* ‘Çok semiz, yağ küpü’

Yapı Bakımından Sıfat Tamlaması Olan Şaka Yollu Söz Ögeleri

Sıfat tamlaması şeklinde yapılmış ve deyimisel anlam içeren yapılardır.

beşkardeş *isim* ‘Şamar’

çarıklı erkâniharp *isim* ‘Kurnaz veya uyanık köylü’

dağların misafir aldığı mevsim ‘yaz mevsimi’

iki ahbap çavuş ‘her yerde hep birlikte görülen, birbirinden ayrılmayan iki arkadaş’

kara cümle *isim* ‘Aritmetikte dört işlem’

tam maaşla tekaüt(veya emekli) ‘iş az, ödeneği çok olan bir işe yerleşenler için söylenen bir söz’

uykucu Mahmut *isim* ‘Uykuyu çok seven, çok uyuyan kimseler için kullanılan bir söz’

Bunlardan başka sözcük türü bakımından sıfat olarak kullanılan söz grupları da vardır:

horoz akıllı *sıfat* ‘Akılsız, horoz kafalı’

horoz kafalı *sıfat* ‘Horoz akıllı’

Cümle Grubu Biçiminde Şaka Yollu Söz Ögeleri

Cümleler karşılıklı konuşma biçimlerinden eksilteli cümle kurgusuna kadar değişen bir yapı sergilemektedir. Bunları atasözü ve deyim olarak iki gruba ayırabiliriz:

- **Atasözü biçiminde**

Kültürün önemli bir unsuru olan din; tarih, dil, sanat ve estetik gibi insanlığın başlangıcından bu yana insanlarla beraber var olan, içeriği insan ve ibadet ilkeleriyle daima kültürler üzerinde büyük etkisi olan bir olgudur (Güven, 2012, 933). Bu yüzden her toplum için önemli bir kültür kaynağı olan deyim ve atasözlerimizin içinde çok sayıda dini terminolojiye ait ifade bulunmaktadır. Bu ifadeler olumlu anlamlar ihtiva ettiği gibi olumsuz çağrışımlarda da bulunabilmektedir. Abdal, sofı, imam, hoca, derviş* veya çeşitli başka din mensupları toplum tarafından uydurulan birtakım yakıştırmalara maruz kalmaktadır:

Abdala malum olur ‘bir şeyin olacağını önceden sezen kimseler için söylenen bir söz’ anlamındaki bu şaka yollu atasözü, dinî terminolojiden ‘abdal’ sözcüğünü olumlu manada karşılar.

Ayaz paşa kol geziyor ‘dışarıda çok soğuk var" anlamında kullanılan bir söz’

Beylik fırın has çıkarır ‘devlet görevlisi olmak insana birçok kazanç sağlar" anlamında kullanılan bir söz’

Atasözü ve deyimlerde belli kavramlar, durumlar ya da sıfatlar da zaman zaman kötülenmiştir. Açlık, kellik, yalnızlık, bekârlık, fakirlik, cahillik, şöhret, boşboğazlık, çocukluk ve azgınlık gibi özellikler genellikle kötü sıfatlar olarak nitelendirilmiş, bu özellikleri taşıyan kişiler de bu bağlamda kötülenmiştir:

sen ağa ben ağa, koyunları (ya da inekleri) kim sağa? ‘işten kaçanlara söylenen bir söz’ anlamındaki bu atasözünde de tembelliğe vurgu yapılmaktadır.

- *Deyim biçiminde*

Eksilteli cümle ve tam yapı cümle olarak karşımıza çıkmaktadır.

ağzı teneke kaplı ‘çok sıcak veya çok acı şeyleri kolaylıkla içebilen, yiyebilen (kimse)’

binin yarısı beş yüz(o da bizde yok) ‘çok düşünceli görünen birine "aldırma!" anlamında kullanılan bir söz’

buyrun cenaze namazına ‘beklenmedik kötü bir durum karşısında üzüntü anlatan bir söz’

ce demeye mi geldin? ‘bu kadar az oturmaya mı geldin?’ anlamında kullanılan bir söz’

dümeni eğri ‘yan yan yürüyen(kimse)’ bir ismin iyelik eki yardımıyla diğer bir yalın isimle birleşmesi sonucu oluşan söz birliklerinin deyimsel bir anlam kazanması yoluyla oluşturulmuş şaka yollu bir söz grubudur.

feneri nerede söndürdün? ‘geç kalanlara takılmak için söylenen bir söz’

kısa kes Aydın havası olsun ‘sözü fazla ve gereksiz yere uzatma" anlamında kullanılan bir söz’

pir ol! çok yaşa, var ol" anlamında kullanılan bir beğenme sözü

İsim-fiil Biçiminde Şaka Yollu Söz Ögeleri

Bu yolla oluşturulmuş söz ögelerinin tamamı deyim olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçede asıl deyim yapısı olan kelime öbeğidir. Deyimler genellikle bir cümlenin yapı olarak kısaltılmış hâli olduğu için bu kısaltma dile daha çok isim-fiil öbeği yapısı ile yansımaktadır.

bayram haftasını mangal tahtası anlamak ‘sözü, konu ile hiçbir ilgisi olmayacak bir biçimde ters anlamak’

deli bayrağı açmak ‘aşık olmak’

dem çekmek ‘içki içmek’

her gördüğü sakallıyı babası sanmak ‘görünüşe aldanmak’

sermayeyi kediye yüklemek ‘parasını yiyip bitirmek’

sinek avlamak ‘müşterisi olmayıp boş oturmak’

sol eli beklemek ‘yemeğe beklenen birine, yemeğe başladığını anlatmak için kullanılan bir söz’

tohuma kaçmak ‘yaşlanmak, evlenme çağı geçip kartlaşmak’

(birinde)yürek Selânik olmak ‘çok korkmak ve çok heyecanlanmak’

Edat Grubu Biçiminde Şaka Yollu Söz Ögeleri

Daha çok üst dilin sanatlı söyleyişinden genel dile deyim olarak yansımış şaka yollu söz birlikleridir

kilise direği gibi ‘çok kalın (ense)’

Basit Yapılı Şaka Yollu Söz Ögeleri

bızdık isim ‘ufak çocuk’

düldül 1. Eski otomobil 2. Modası geçmiş araç

hınzır ‘Genellikle hoşla giden bir davranış veya durum için şaka yollu söylenen bir söz’

Türemiş Yapılı Şaka Yollu Söz Ögeleri

Bulgurlu özel, isim ‘Bu kadar süslenmeye gerek yok” anlamındaki Bulgurlu’ya gelin mi gidecek deyiminde geçen bir söz’

makarnacı ‘İtalyan’

Birleşik Yapılı Şaka Yollu Söz Ögeleri

aslansütü ‘rakı’

beşkardeş ‘şamar’

tabanvay ‘yayan’ (taban Türkçe+way İngilizce)

DEĞERLENDİRME

Genel olarak dil bilgisi bakımından madde başı ve madde içi sözcüklere bakıldığında büyük çoğunluğunun basit, türemiş veya birleşik yapıda Türkçe kelimeler ile karışık dilli isim ve sıfat tamlaması kalıplarından oluştuğu görülür. İsim ve sıfat tamlaması biçiminde verilen şaka yollu söz ögeleri daha çok insanların ruhsal ve fizikî durumlarını yansıtır. Ayrıca özellikle deyimlerde kendisini gösteren isim-fiil grupları (dem çekmek, sol eli beklemek), atasözlerinde emir cümlesi grupları (pîr ol!, buyrun cenaze namazına), vasıta (tam maaşla tekaüt) ve isnad (dümeni eğri) gibi kısaltma grupları dikkat çeker. Bu yapıların yanında Farsça ve Arapça sözcüklerle yapılmış tamlamalar, birleşik kelimeler görülür. Arapça ve Farsça’nın Türkçeye etkisi yalnızca sözcük düzeyinde olmamış -az da olsa- tamlama kurallarına da (çarıklı erkânıharf) aktarılmıştır.

TDK Türkçe Sözlük'te yer alan sözcüklerde Türkçe yapı özelliklerinin kelime gruplarında ve söz türetmede etkin olduğu görülür: makarna-cı, bulgur-lu...

Cümle grubu biçiminde verilen söz ögelerinin kalıcılığı sağlama, hatırdakalmayı kolaylaştırma ve hoşagitme amacıyla şiirsel dilin özelliklerinden de faydalanılarak oluştuğu görülür.

Mastar grubu biçimde verilen ögeler ise sadece eylemleri çekimlenebilen, diğer sözcükleri değiştiremeyen ögelerdir (dem çekmek- dem çektiler).

Şaka yollu sözcük ve sözcük gruplarında genellikle doğu dillerine (Arapça, Farsça) başvurulmasının yanında az sayıda İtalyanca gibi batı dilli sözcüklerle de üretildiği görülür. Ayrıca Türkçe Sözlük'te her sözcük için örnek cümle verilmediği tespit edilmiştir.

SONUÇ

Çalışmamızda yapı, anlam ve oluş biçimi bakımından incelediğimiz şaka yollu olarak etiketlenen söz varlığı, mecazi anlama dayalı olan deyim ve atasözü olarak karşımıza çıkmaktadır. TDK Türkçe Sözlük'te kırk beş tane tespit ettiğimiz bu söz varlığı, 'şaka yollu' etiketiyle madde başı ve madde içi olarak yer almaktadır. Bu söz veya sözcük grupları oluşturulurken Türkçe sözcüklerin yanına çeşitli batı dillerinden sözcükler de getirilmiştir. Yapılarını incelediğimiz madde başı söz veya söz gruplarında isim ve sıfat tamlaması şeklinde, cümle ve edat grubu şeklinde, atasözü ve deyim şeklinde söz gruplarının yanı sıra basit, türemiş ve birleşik yapıları sözcüklerle oluşturulan şaka yollu söz varlığı tespit edilmiştir. Toplum zihniyetinin tezahürü olan bu söz varlığı, zengin ve sanatlı anlatımı sayesinde dikkat çekmekte ve halk ağzında varlığını sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

AKALIN, Ş. H. vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AKSAN, D. (2004). *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara: Engin Yayınevi.

ASLAN, E. (2014). "Sözlükleri Oluşturan Temel Yapılar (Terim ve Tanım Denemeleri)". I. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu, Yayımlanmamış Sözlü Bildiri, Sakarya Üniversitesi, 26-27 Kasım 2014, Sakarya.

ELÇİN, Ş. (1981). *Halk Edebiyatına Giriş*. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara: Emel Matbaacılık.

GÜVEN, M. (2012). "Kültürün Bir Unsuru Olarak Din." Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, 1(1), 933-948.

JACKSON, H. (2016). *Sözlükbilime Giriş*. Çev. Mehmet Gürlek & Ellen Patat. İstanbul: Kesit Yayınları.

NİŞANYAN, S. (2012). *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları.